

Літературна медієвістика

Ольга Коржовська (Житомир)

ВИЯВ АВТОРСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У «СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ІЛАРІОНА

Середньовіччя – епоха вимогливості у літературі, стереотипності у написанні творів. Поняття літературного канону не дозволяло поширюватись можливій думці про існування авторської свідомості. Замість індивідуального бачення ситуації на першому плані було колективне бачення. Наділений Божою милістю письменник постійно намагався не висвітлювати власне бачення. Функція автора як посередника між вищим світом і земним дозволяла переносити готові висловлювання у власний текст. Таке запозичення користувалося повагою і означало повну покору людини перед особливостями художнього методу Середньовіччя у написанні творів. Середньовічний автор не зображував внутрішні переживання героя, його психологічний стан, який у новій літературі визначав поведінку героя. Він лише був посередником у передачі сакрального смислу, який відкривався йому через Благодать. Безперечно, свідомість людини епохи Середньовіччя формувалась під впливом свого часу. Спостереження над особливостями життя людей епохи, над їх вмінням підлаштовувати будь-яку ситуацію під застиглість норми, враховуючи релігійне світовідчуття часу, не могло не вплинути на усвідомлення літературної діяльності у ракурсі, який би віддзеркалював все сприйняте. У «Слові про Закон і Благодать» автор спробував змодельовати дійсність за власними принципами розуміння світу. Крім того, свідомість автора киеворуської пам'ятки краще називати креативною. Не репродуктивною. Креативність свідомості полягає в особливій обробці інформації та формулюванні правильного рішення в тій чи іншій ситуації, виборі моделі художнього світу з християнським світовідчуттям. Сформульована творцем «Слова про Закон і Благодать» програма дії, в основу якої закладена креативна ідея єдності в поширенні християнства та досягненні власної незалежності, є раціональним шляхом виходу з кризового становища Київської Русі. Роль авторської особистості у творенні киеворуської пам'ятки – значна, оскільки можна простежити індивідуальне світовідчуття автора, його ставлення до реалій того часу. Про особу автора можна довідатись із «Повістей врем'яних літ»: «(...) мужь благъ, и книжень и постникъ (...) моляшеса ть Богъ втайнѣ. Посемъ же возложи Богъ князю в сердце, постави его митрополитомъ...» [13; 639]. Оскільки посаду митрополита могла отримати лише людина, обізнана у справі книжній, церковній та державній, людина, якій міг би довіряти князь, у якої можна було б запитати поради перед прийняттям відповідального рішення, Іларіон повинен був розуміти власну роль у розбудові Київської Русі. Вперше русин,

сміливо обраний Ярославом Мудрим митрополитом, отримав можливість посприяти зміцненню православної віри та державної політики. Ось чому він обирає роль автора-проповідника, пророкуючи нове, намагається утвердити ідею церковної та державної єдності, незалежності від Візантії. Ідеалізуючи образи князів Володимира та Ярослава, він тим самим доводить їх обраність Богом, створює концепцію міцної князівської влади, виказує разом з тим свою повагу до мудрих правителів. В цьому випадку варто говорити про індивідуалізацію творчості в «Слові». Передусім, автор був зацікавлений у ефекті впливу на читача, оскільки в основі змісту – ідея змін (змін зовнішніх та внутрішніх). Політична ситуація тих часів вимагала вирішення питання візантійського ідеологічного втручання. Тому Іларіон у «Слові» виявляє прагнення до автокефальності, прирівнює заслуги правителів Візантії та Київської Русі. Доказ цьому – звернення до князя Володимира, якого автор вихваляє як рівного в усьому до Костянтина: «Его же убо подобникъ сыи, съ тѣмъ же единою славы и чести...» [13; 303]. Ідея внутрішніх змін спрямована на внутрішній світ людини і теж може бути розглянута двопланово: 1) справжня віра здатна змінити людину на краще; 2) християнство – єдина справжня віра, яка прийшла на зміну несправжній – вірі у ідолів. Безперечно, Іларіону була близька та необхідна, як для людини відданої Богу та справі, роль наставника та посередника між Всевишнім та людиною. Обравши благодать за ключове поняття «Слова», автор, можливо, цим самим висловив подвійну подяку: 1) з одного боку, Богу за заступництво та наділення внутрішньою благодаттю (прийняття християнської віри прирівнюється автором до усвідомлення своєї обраності перед Всевишнім та опануванням істинними знаннями: «Вся страны благыи богъ нашъ помилова и насъ не презрѣ, въсхотѣ и спасе ны, и въ разумъ истинныи приведе» [13; 291]); 2) з іншого – своїй державі в особі князя Ярослава за присвоєння йому почесної церковної посади та довіру, що теж можна розцінити як благодать. Отже, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона є справжнім проявом авторської особистості, її ставлення до всього, що відбувається в державі та в людській свідомості на той час. Виявити індивідуальність автора допомагають місця у тексті киеворуської пам'ятки, найбільш увиразнені емоційно. Емоційна увиразненість «Слова про Закон і Благодать», необхідна для вираження авторської ідеї, зосереджена здебільшого у похвалі Богу, князям Володимирі та Ярославу. Завдяки їй можна оцінити ставлення письменника до подій епохи Середньовіччя (поширення християнського впливу, зосередження влади в особі мудрого правителя, зміни одним князем іншого). Місцями надмірний вияв емоцій може бути пояснений тим, що автор відчував значну відповідальність за сказане, був обізнаний із державотворчими процесами, дбав про розбудову церкви та держави. Не випадковою виявляється його особиста зацікавленість станом християнської віри у Київській Русі. Бажання цілковитої незалежності від Візантії, він помірковано відтворює у «Слові про Закон і Благодать», не применшуючи разом з тим візантійського впливу на культуру Київської Русі. Хоча міркування дослідників літератури киеворуського періоду з цього приводу різні. Як зазначає Оксана Сліпушко, Іларіон намагається ствердити думку про те, що князь Володимир запровадив християнство не в результаті грецьких впливів, а за власним глибоким внутрішнім переконанням, натхненний Богом, що є пропагандивним пасажом [12; 225]. На наш погляд, визначаючи вплив Всевишнього, автор зовсім не відкидає думки про грецький вплив, а, навпаки, говорить про нього: «Паче же слышано ему бѣ всегда о благовѣрнии земли Гречьскѣ, христороубиви же и сильнѣ вѣрою (...) И си слыша[въ], въздела сердцемъ, възгорѣ духомъ, яко быти ему христіану и земли его» [13; 297]. Тому доречніше буде стверджувати про внутрішній вплив (навіщення через підсвідоме, виникнення стану осяяння) та зовнішній (ознайомлення з вірою греків, зіставлення старої та нової віри). Визнаючи внутрішній вплив за найбільш важливий (оскільки передається людині від вищих сил), Іларіон відносить всі позитивні якості та переваги до божественних за походженням. Так у середньовічному творі стверджується думка про те, що розуміння та істина приходять до людини через навіщення Всевишнього. Тому, вихваляючи князя Володимира, автор говорить про нього як про обраного Богом, наділеного правдою, мужністю і розумом: «приде на нь посѣщеніе вышняго, призрѣ на нь всемилостивое око благаго бога, и всѣа разумъ въ сердци его» [13; 296]. Не оминає увагою автор і такі риси справжнього правителя, як благовір'я та владний вплив: «бѣ благовѣріе его съ властію

съяряжено» [13; 298]. Зосередження авторською свідомістю уваги на перевагах міцної влади – не випадкове, оскільки віддзеркалює закони періоду феодалізму, де влада розцінювалася як пріоритет, а в залежності від вміння правителя утримувати цю владу, до нього виникало відповідне ставлення довіри чи недовіри. Можливість довіри до князя Володимира Іларіон доводить тим, що він є володарем шанованої всім світом землі: «Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычствоваша, нъ въ Руськѣ, яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли» [13; 296]. Ефект переконливості досягається не лише завдяки аргументації, але й засобом протиставлення одного поняття іншому. Для прикладу, Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» постійно використовує опозицію «темне – світле» для розмежування негативного, хибного – позитивного, істинного: «Бывшемъ намъ слѣпомъ и истиннааго свѣта не видящемъ (...) помилова ны богъ. И всѣа и въ насъ свѣтъ разума...» [13; 291]. Крім того, у тексті киеворуської пам'ятки автор акцентує увагу на різних групах понять, які характеризують істинне та хибне у світовідчутті людини. Ті поняття, які пов'язує автор із ключовим уявленням про істину, благодать, мають корелятивні пари з поняттями, які відтворюють видиме, хибне у релігійних поглядах. Тому варто виокремити розглянуті Іларіоном системи опозицій, які формують семантичне поле киеворуської пам'ятки: Закон – Благодать, видимість – істина, відоме – невідоме, затаєне, тінь – світло, Старий Завіт – Новий Завіт, рабство – воля, Агар – Сарра, Ізмаїл – Ісаак, іудеї – християни, позбавлені надії – з надією на вічне, омана – світло розуму, земний вік – прийдешній вік, земне – небесне, убоге – благодатне, суша – благодатна роса, чужі – люди Божі, погибель – життя. Всі ці протиставлення характеризують історію впровадження християнської релігії. Кожному із елементів образної системи киеворуської пам'ятки притаманне відповідне символічне значення. Як вважає Петро Білоус, «слово», як і будь-який жанр середньовічної літератури, активно послуговується символом та міфом для побудови парафраз, що складають і текст, і підтекст, створюють семантичне жанрове поле [4; 151]. Кожна з парафраз позитивного семантичного навантаження має опозиційну пару із парафразою негативної семантики: «понеже, старѣше творяшеся сущеи отъ обрѣзанія насиловааху на христіанна, рабичишти на сыны свободныа» [13; 279]. Також велику увагу Іларіон приділяє протиіудейському спрямуванню «Слова про Закон і Благодать», протиставляючи іудеї християнам: «Христос славимъ бываетъ, а іудеи кленоми» [13; 290]. Штучність іудейської віри протиставлена істинній релігії християн на прикладі протиставлення образу свічки образів сонця: «Иудѣи бо при свѣшти законънѣи дѣлааху свое оправданіе, христіані же при благодѣтънѣим солнци свое спасеніе жиждють» [13; 280]. Використання цих символів базується також на поясненні опозиційної пари тимчасове – вічне, оскільки світло свічки щодо світла сонця – тимчасове. Зосередження образної системи киеворуської пам'ятки на прийомі протиставлення пояснюється особливим швидкоплинним перебігом подій у Середньовіччі (коли один правитель змінював іншого, одна віра повинна була заступити іншу). Іларіон своїм твором мав намір сприяти якнайшвидшому поширенню нової віри, сприяти подальшій християнізації. Слушним видається зауваження Бориса Путілова щодо інтенсивності християнізації Русі, оскільки, на переконання дослідника, вона проходила досить активно, із знищенням ненависних для християн символів «поганської віри» – язичницьких святилищ, капищ та ідолів [11; 11–12]. Про раптовість змін у часи Середньовіччя, на прикладі прийняття нової віри, можна судити із слів автора тих часів: «Пустѣ бо и прѣсхлѣ земли нашеи сущи, идольскому зноу исушивъши ю, вънезаапу [підкреслення моє. – О. К.] потече источникъ евангельскыи, нааая всю землю нашу» [13; 291]. Враховуючи християнський світогляд Іларіона, його рішення передати швидкоплинний характер християнізації може бути вмотивоване розумінням осягнення істини як її миттєвого передавання людині Богом. Тому, можливо, і прийняття нової віри повинне було відбутись як несподіване осягнення, блискавично. Прагнення до всього швидкоплинного пояснюється і одночасним двоплановим розглядом світу: з одного боку, у свідомості середньовічної людини поставали: світ земний (грішний, який асоціюється найчастіше з темними кольорами), з його важкою буденністю, швидким перебігом та сприйняттям змін, та світ ідеальний (вічний, співвіднесений із світлом), на перебування у якому потрібно заслужити, який свідомість кожної людини вибудовує по-своєму. Такий двоплановий розгляд світу віддзеркалює у «Слові про Закон і Благодать» і свідомість Іларіона.

Коли автор веде мову про земне, воно асоціюється із поняттям, негативно забарвленим семантично: «Іудѣи бо о земляныхъ веселяхъ» [13; 280]. У такий спосіб автор виказує своє ставлення до земного, минаючого життя, якому надають перевагу іудеї (ті, кому немає спасіння у прийдешньому віці). Зрозуміло, що така двоплановість світовідчуття автора пов'язана із особливостями епохи Середньовіччя. З цього приводу варто навести міркування Йохана Хейзінги про те, що середньовічне життя було насичене релігією настільки, що виникла постійна загроза зникнення відстані між земним та духовним: якщо, з одного боку, у священні миті все у повсякденному житті присвячується вищому, то з іншого – священне постійно тоне у буденному через змішування із повсякденністю [14; 158]. Тому вияв авторської свідомості – неоднорідний: якщо йде мова про вищий світ, світ духовного, відчутна градація почуття, певна напруга, що свідчить про місця найбільш важливі для автора, і навпаки, коли згадка про земне не викликає жодного піднесення чи захоплення. Як стверджує Арон Гуревич, людина Середньовіччя у переживанні часу відчувала напругу, яка первинно закладена у християнстві [6; 154]. Певною мірою, авторська свідомість передала цю напругу у «Слові про Закон і Благодать». Це помітно там, де йде мова про тих, хто сприйняв Бога християн та про тих, хто від нього відрікся: «Языци приведени, а іудеи отринувени» [13; 290]. Крім різного емоційного забарвлення тексту пам'ятки, одним з її композиційних прийомів є створення змісту за схемою: 1) виникнення протиріччя; 2) вирішення протиріччя; 3) наведення прикладу із Святого Письма. Протиріччям у даному випадку мислиться ситуація, яка відтворювала гріховну сторону життя не за заповідями Бога християн або подіями Старого Заповіту, що, на думку автора, передувала появі Благодаті. Вирішення протиріччя базується найчастіше на знайденій опозиційній парі, одне з понять якої є символом віри нової, християнської, а інше – символом віри застарілої. Сакральність віри нової автор доводить прикладами зі Святого Письма, висловами пророків. Кожен із типових прикладів Біблії наділений символічним підтекстом, у якому, на думку автора (оскільки він християнин), кожне слово від Бога, наділене силою благодаті. Символікою автор наділив і персоніфікований образ Благодаті. Сприйняття її людиною, на думку середньовічного автора, матиме за наслідок оновлення, відродження та вічне життя: «евангеліємъ и крещеніємъ, въводя а въ обновленіе пакубытіа, въ жизньъ вѣчную» [13; 274]. А ті, хто не сприйме віри, приречені: «и бѣсовскими служеваніємъ гыбнути» [13; 274]. Однак, безперечним є той факт, що у «Слові про Закон і Благодать» постає проблема вибору, людина має право на прийняття особистого рішення, від неї не вимагають рабського послуху. Як слушно зауважує із цього приводу Гуревич, поряд із вченням про моральну гідність страждання та смирення середньовічне християнство розвивало вчення про свободу. Людині дарувалась Богом свобода волі: вона обирала шлях добра чи зла та гріха. Отже, свобода, божественна прерогатива, стає гідністю людини [6; 208]. У «Слові про Закон і Благодать» автора цікавить питання свободи вибору власного шляху: чи обрати шлях християнина, чи залишитись гріховною, позбавленою справжньої віри людиною. Хоча, поряд із власним вибором, на думку Іларіона, доля людини визначається насамперед Богом. Для доведення цієї думки у києворуській пам'ятці виникає образ чаші, який своєю символікою доводить обраність певної людини Всевишнім (у даному випадку це князь Володимир) [1; 568]. Оскільки традиційно чаша виступає символом долі, автор використовує його у метафоричній формі: «Откуда испи памяти будущая жизни сладкую чашу?» [13; 299]. Символічне навантаження «Слова про Закон і Благодать» пов'язане із символічним навантаженням творчого задуму авторської свідомості, допомагає виявити головний символічний підтекст – переконати читачів у необхідності прийняття Благодаті, істини слова Божого. Звичайно, передача слова Божого для митрополита Іларіона була справою його життя. Тому зовнішньою передумовою до написання, яка вплинула на літературну творчість, варто вважати усталений спосіб життя автора-книжника. Від освіченої людини середньовічна дійсність вимагала постійної самоосвіти та терпіння. Винагорода за це – вміння створити літературну пам'ятку, в якій наявний чіткий символічний взаємозв'язок між її елементами. Це, в свою чергу, свідчить про здатність авторської свідомості до асоціативності мислення, його вибірковості. Безперечно, що значну роль у створенні літературного твору відіграють не лише зовнішні передумови, але й внутрішні. В залежності від мотиву написання, самоусвідомлення себе як творця тексту,

авторська свідомість керується функціональним призначенням літературного слова. Таким чином, письменник киеворуського часу покладався на когнітивну (пізнавальну) функцію літератури, можливості якої розкриває Петро Білоус у «Психології літературної творчості»: «...знання, приступні лише автору, котрий подає їх читачеві як одкровення, підкреслюючи тим самим свою винятковість – і не тільки в інтелектуально-емоційній перевазі над читачем, а й у володінні своєрідними «таємними знаннями», що відкрилися лише автору» [3; 5]. Щодо питання усвідомлення Іларіоном власної обраності однозначно стверджувати не може ніхто, але припускаємо, що взяти на себе відповідальну та, водночас, сміливу роль письменника-проповідника могла середньовічна людина саме з таким самоусвідомленням. Крім того, у киеворуській пам'ятці простежується погляд на літературну творчість як медитацію, оскільки, як стверджує Білоус, її стимулом можуть бути раціоналізовані прагнення збагнути суть світового буття та смисл життя людини [3; 5]. Іларіон розмірковує над поширенням християнської віри, маючи на меті християнізацію всіх народів. Він від імені інших звертається у молитві до Бога з проханням помилувати та захистити, завдяки чому досягає емоційно-експресивного впливу на свідомість читача. В даному випадку найбільш помітною є індивідуалізація творчості, коли непорушним є зв'язок між особою автора та стилем його твору. Цей зв'язок простежується і там, де Іларіон подав філософське розуміння світу з позицій християнської релігії (що було актуальним для періоду поширення християнізації, впливало з власних релігійних позицій автора), зіграв роль пророка та наставника, подавши тлумачення благодаті, істини, закону: «Законъ бо прѣдѣтечя бѣ и слуга благодѣти и истинѣ, истина же и благодать слуга будущему вѣку, жизни нетлѣннѣи» [13; 275]. Сакрального змісту набувають використані образи благодаті та істини у їх зв'язку з прийдешнім віком вічного життя, виступаючи предтечею ідеального виміру. Сакральність у відчутті світу та символізм у його тлумаченні – не випадково пов'язані з авторською свідомістю. Як зазначає Хейзінга, життя середньовічного християнства у всіх відношеннях насичене релігійними уявленнями: немає жодної речі, жодного судження, в яких не проглядався б зв'язок із Христом, з християнською вірою [14; 154]. Вияв авторської свідомості наявний є наслідком реалізації накопиченого досвіду освіченої релігійно особи, та помітний при співставленні понять божественного – людського. Цим зіставленням автор «Слова про Закон і Благодать» намагався довести існування взаємовідношення між земним та небесним світами, між Богом та людиною: «исполнь человекъ по вчеловѣченію, а не привидѣніемъ, нь исполнь богъ по божеству, а не простъ человекъ показавыи на земли божьскаа и человекьскаа» [13; 284]. Цитуючи вислови євангелістів, Іларіон прагнув досягнути аргументованості написаного, та дотримання традиційного художнього методу, який визнавав за норму звернення до авторитетів церкви. Як автор неперевершеної за стильовими параметрами киеворуської пам'ятки, сам Іларіон міг слугувати уособленням освіти для тогочасної середньовічної Русі. Крім того, Білоус стверджує, що біблійний архетип церковного дияча-письменника-проповідника був популярним у середні віки [4; 149]. Саме такий образ притаманний Іларіону, який намагався пов'язати особисте з громадським, примирити релігію із політикою, церкву з державою. Цього примирення та взаємопроникнення вимагала і сама тогочасна епоха. Як характеризує її Ж. Ле Гофф, це довге Середньовіччя є Середньовіччям панівного християнства, яке водночас є релігією та ідеологією, яке перебуває, отже, в дуже складному стосунку до феодалного світу, заперечуючи й виправдовуючи його водночас [7; 28]. Іларіон намагається врівноважити феодалну систему, прагнучи підтримати концепцію правління мудрого правителя. Сам автор визначає жанр твору. Він називає «Слово про Закон і Благодать» повістю («повѣсть сі есть» [13; 276]) та писанням («въ писаніи семь» [13; 276]). Іларіон охарактеризував середньовічну пам'ятку літератури як повість тому, що етимологія цього слова (вість про минуле, розповідь про те, що колись відбулося) дозволяла заперечити наявність вимислу, акцентувала увагу читача на достовірності написаного. Крім того, християнський світогляд письменника, зорієнтований на переконанні у істинності віри, мав на меті відтворити її шлях формування та становлення (події Старого та Нового Завітів), тобто звернути увагу на минуле людства, що було під силу жанру середньовічної повісті. На думку Оксани Сліпушко, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона – політичний маніфест, талановито представлений автором у формі церковного послання, у

якому митець говорить мовою християнських символів Старого і Нового Заповіту, утверджуючи таким чином домінуючі ідеї політики й ідеології Ярослава Мудрого [12; 230]. З цього приводу варто згадати думку Дмитра Лихачова про те, що християнський світогляд при зображенні людини був поставлений на службу зміцнення феодального ладу [10; 33]. Тому Іларіон намагається виконати подвійне завдання: 1) поширити християнський вплив на території Київської Русі; 2) возвеличити правління князя Ярослава Мудрого: «И славныи градъ твои Кыевъ величствомъ, яко вѣнцемъ обложилъ» [13; 304]. Як слушно зауважує О. Сліпушко, «Слово» було покликане відобразити оригінальну і неповторну ідеологію Ярослава Мудрого, репрезентовану посередництвом індивідуального художнього осмислення письменником Іларіоном визначальних ідей цього суспільно-політичного світогляду [12; 229]. На думку Петра Білоуса, розум і почуття автора-християнина трансформують біблійні символи у площину державної політики, а релігійні почуття набирають патріотичного забарвлення [4; 42]. Художньо-мовленнєва організація літературного твору слугує своєрідним засобом реалізації творчого задуму. Безперечно, тяжіння до вишуканого слова емоційно-вольової структури авторської свідомості привело до формування індивідуального оригінального стилю, який поєднав традиційне та нове. Експресію почуття автора формують засоби словотворчого увиразнення мовлення. Таким чином, виказуючи повагу до віруючих у християнського Бога, автор вживає перифрази «людие божи», «сынове его» [13; 292]. Таких перифраз для відповідного стилістичного оздоблення вимагав риторично-релігійний стиль Іларіона. Серед тропів автор обирає асоціонім, який дозволяє персоніфікувати загальне поняття [5; 221]. Прикладами асоціонімів є персоніфіковані у «Слові про Закон і Благодать» поняття Благодаті, Істини, Закону, Хрещення: «закономъ и обрѣзаніемъ пріиметь мѣсто благодѣть и крещеніа» [13; 275]. Автор, акцентуючи увагу на цих поняттях, доводить їх вагомість як для інших віруючих, так і для себе. Щоб викликати доброзичливе ставлення від поважної особи до самого автора, використано також прикметники позитивного лексичного значення. Зокрема, за допомогою величальних слів Іларіон звертається до князя Володимира: «Сии славныи от славныихъ рождѣся, благороден от благородныхъ, каганъ нашъ Влодимеръ» [13; 296]. Так звана гіперболізована характеристика (що трохи нагадує улесливість) свідчить про досить прихильне ставлення Іларіона до князя, про розуміння значної ролі Володимира у поширенні християнства в Київській Русі. Зосередження уваги на найбільш значних моментах має на меті вплив на свідомість читача: «да разумѣеть, иже чтеть» [13; 277]. Це звернення, як і риторичні фігури надають твору характеру діалогічності: «Ли что ти приречемъ, христороубче, друже правдѣ, съмыслу мѣсто, милостыни гнѣздо» [13; 299]. У наведеному прикладі простежується висхідна градація, яка виявляє смислову ознаку авторського захоплення князем. Ліричні звернення до Всевишнього використані з метою впливу на емоційно-вольову сферу, оскільки розраховані на виклик схвильованості, спільного співпереживання. Риторичні оклики, запозичені із Святого Письма, мають за мету посилити увагу на возвеличенні Бога християн. Така пишність стилю виказує пишність емоційно – вольової сфери особи автора. Інтелектуальна сфера авторської свідомості спрямовує увагу читача на його сокровений смисл, на сприйняття певного одкровення. Оскільки, писемна людина вважалась людиною освіченою, здатною прочитати символічний підтекст, саме на освічену частину населення зорієнтований смисл киеворуської пам'ятки, її духовний зміст. У такому разі автор мав виконати роль наставника, виховати інших обраних наставників, які б могли передавати істину християнської віри іншим. Орієнтир на освіченого читача знаходимо у словах: «Ни къ невѣдущимъ бо пишемъ, нь прѣзблиха насыштьшемся сладости книжныа» [13; 276]. Інтелект автора дозволив витворити семантично насичену образну систему проповіді, серед якої привертають увагу дані образи:

1) Образ дороги, що веде до праведного життя: «И потыкающемся намъ въ путехъ погыбели, еже бѣсомъ вѣслѣдовати и пути, ведушааго въ живот, не вѣдущемъ» [13; 292]. 2) Образ світла як символу спасіння: «понеже дѣла ихъ темна бяаху, не възлюбиша свѣта» [13; 288]. 3) Образ прийдешнього віку, що є продовженням віку земного: «Яко оправданіе въ всемъ мирѣ есть, а спасеніе въ будущимъ вѣцѣхъ» [13; 280]. 4) Образ церкви як місця святості, осередка благочинності: «Капища розрушаахуся, и церкві поставляахуся» [13; 298]. 5) Образ нового Єрусалима – Константинограда: «принесъша крестъ от новааго Іерусалима, Константина града»

[13; 303]. Час зруйнування Єрусалима є часом зникнення Закону: «и законъ по семь, яко вечерньѣ зарѣ, погасе» [13; 288]. Поява нового Єрусалима символізує народження Благодаті, Істини, тобто перемогу божественних сил. 6) Заповіді, які послав Господь та ведуть до життя вічного є уособленням істини та знання: «посла господь и къ намъ заповѣди, ведущаа въ жизнь вѣчную» [13; 292]. 7) Образи князів Володимира та Ярослава Мудрого, княгині Ольги, як утвердителів християнської віри у Київській Русі. Крім того, Іларіон, можливо, звернувся до образу княгині Ольги не лише тому, що вона першою прийняла хрещення, а й через необхідність показу минулого тогочасної Київської Русі, звернення до її історії, співання слави власній державі. 8) Образ часу. Слушною видається думка Лихачова про те, що у проповідях часто йде мова про пороки та гріхи, властиві багатьом людям протягом усієї історії людства: тому використовується теперішній час богословського узагальнення, але у філософській та повчальній частині домінує позачасовість [9; 276]. У «Слові про Закон і Благодать» час «зупиняється» у місцях звернення до Бога. Ця позачасовість повинна була дозволити читачу вдуматись у сенс кожного слова та обрати власний шлях. Іларіон ніби пропонує своїм творчим стилем своєрідного повчання-проповіді, оздобленим символічним підтекстом, прийняти чи не прийняти шлях християнина. Особливості сприйняття часу у киеворуській пам'ятці зумовлені світовідчуттям автора, що відобразило відповідні його розумінню дійсності часові параметри художнього світу: усвідомлення земного часу (тимчасового) як періоду підготовки до часу прийдешнього (вічного). Цим пояснюється пов'язаний із земним віком образ іудейства, який протиставлено образам християнства, спасіння, що суголосні з віком прийдешнім: «Въ іудѣихъ бо оправданіе, въ христіаныхъ же спасеніе. Яко оправданіе въ всемъ мирѣ есть, а спасеніе въ будущіимъ вѣцѣхъ. Іудѣи бо о земляныхъ веселяхуся, христіани же о сущіихъ на небесѣхъ» [13; 280]. Слушною з цього приводу видається думка Арона Гуревича про те, що земний час – ілюзійний, оскільки повнотою реальності насичений час християнської легенди, а теперішній час у свідомості людини християнського середньовіччя не стільки стурбований минулим, скільки обтяжений ним [6; 131]. Іларіон як наставник християнина підкреслює тимчасовість всього земного, даючи людині надію на перебування у вічності, яку відкриває для людини віра: «крещеніе же сыны своа прѣпускаеть на вѣчную жизнь» [13; 276]. Крім того, він наголошує на напередвизначеності долі, стверджуючи, що на все свій час, який підпорядкований Всевишньому: «Сарѣра же не раждааше (...) Безвѣстная же и таинаа прѣмудрости» [13; 277]. Цим самим автор стверджував, що бажане досягається лише через випробування людини (варто провести паралель з ідейним задумом киеворуської пам'ятки – поширення християнської віри, яка також обіцяє винагороду: вічне життя). Отже, образ Сарри, виходить, символізує терпіння та винагороду за нього – бути обраною Богом. Цей образ, який символізує також християнство, свободу, є протилежним образу Агарі, який уособлює іудейство та рабство. У даному випадку автор надає перевагу свободі, використовуючи цей уривок зі Святого Письма як повчальний: «И отгнана бысть Агарь раба съ сыномъ еѣ Измаиломъ, и Исаакъ сынъ свободныа наслѣдникъ бысть Аврааму, отцу своему» [13; 280]. Використовуючи мову символів, автор спробував донести свою ідею міцної країни, у якій церква та князівська влада діють одноосібно, а народ має право на свободу вибору. Таким чином, «Слово про Закон і Благодать» можна розцінювати як послання всім тим, кому була не байдужа доля своєї країни. Як результат, хоча Іларіон намагався дотримуватись традиційного художнього методу Середньовіччя з його нормативністю та застиглістю форми, риторичністю та релігійною спрямованістю, внутрішні переконання та національне самоусвідомлення автора дозволили виявити власне «я» людини не байдужої до державотворчих та культурологічних процесів. Використання ораторського мистецтва дало можливість витворити піднесений пафос киеворуської пам'ятки, відчуття сугестивної дії слова, почуття відповідальності за долю рідного народу. Перед читачем постає індивідуалізований образ середньовічного письменника, який поєднав традиційне та нове, загальне та особисте, що дозволяє говорити про існування оригінальної творчої манери у період Середньовіччя.

Література:

1. Адамчик В. Полная энциклопедия символов и знаков / Адамчик В. – Минск : Харвест, 2008. – 607 с. : ил. – (Карманная библиотека).
2. Білоус П. Українська паломницька проза: історія жанру / Білоус П. – Київ, 1998. – 128 с.
3. Білоус П. Психологія літературної творчості : Книга для вчителів та учнів / Білоус П. – Житомир, 2004. – 96 с.
4. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі) : [зб. статей] / Білоус П. – Житомир, 2003. – 160 с.
5. Галич О., Назарець В., Васильєв С. Теорія літератури / Галич О., Назарець В., Васильєв С. – Київ : Либідь, 2001. – 488 с.
6. Гуревич А. Категории средневековой культуры / Гуревич А. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
7. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф ; [пер. з франц. Яреми Кравця]. – Львів : Літопис, 2007. – 350 с.
8. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы / Лихачев Д. – М. : Наука, 1979 – 360 с.
9. Лихачев Д. Человек в литературе Древней Руси / Лихачев Д. – М. : Наука, 1970. – 178 с.
10. Пономарев Я. Психология творчества / Пономарев Я. – М. : Наука, 1976. – 296 с.
11. Путилов Б. Славянский мир в лицах: Боги, герои, люди / Путилов Б. – СПб. : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 368 с.
12. Сліпушко О. Софія Київська. Українська література Середньовіччя: Доба Київської Русі (X–XIII століття) / Сліпушко О. – К. : Видавництво «Аконіт», 2002. – 399 с.
13. «Слово про Закон і Благодать» / Яременко В., Сліпушко О. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть. В 2 кн. – К. : Видавництво «Аконіт», 2002. – Кн. 1. – 783 с.
14. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Сочинения в 3 т. / Хейзинга Й. ; [под ред. Кольшиной Н.]. – Рос. Академия Наук : Серия «Памятники исторической мысли». – Т. 1. – 1995. – 377 с.
15. Черноіваненко Є. Літературний процес в історико-культурному контексті: Розвиток і зміна типів літератури і художньо-літературної свідомості в російській словесності XI–XX століть / Черноіваненко Є. – Одеса : Маяк, 1997. – 712 с.

**The Revelation of Author's Consciousness
in the «Sermon on Law and Grace» by Illarion**

The influence of Illarion's personality on his literary style is revealed in the article. The problem of temporal and spatial peculiarities of the «Sermon on Law and Grace» depending on the author's perception of the world is actualized. The concept of author's consciousness is researched.

Ольга Блик (Київ)

**РОЛЬ СПІВЦЯ У КИЄВОРУСЬКІЙ ТА СКАЛЬДИЧНІЙ ПОЕЗІЇ
ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(НА ПРИКЛАДІ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»)**

Відомо, що більша частина літературного спадку києворуської доби – це твори релігійного характеру. Адже саме запровадження писемності на Русі було пов'язано з потребами створення священних книг рідною для цієї держави мовою. Тому від самого початку література, та й загалом книжна справа перебували під князівським протекторатом. Створювалися осередки книжників (Києво-Печерський та Видубицький монастирі), і очевидно, що їхня діяльність мала характер державного замовлення, адже слід було утвердити статус Київської Русі на тогочасній політичній арені. За умови зміни князівської династії змінювалася і політика, що можна прослідкувати під час аналізу давньоруських літописів.

На той час існував потужний пласт дохристиянського фольклору, та з очевидних причин записаний він не був. Під час встановлення християнської віри її прихильники дуже суворо